

แนวคิดเรื่องความรักในทัศนะของมหาตมคานธี

The Main Idea of Loveliness on the Mahatma Gandhi Perspective

ดร.วรวิทย์ บุญไทย, พระณรงค์ ฐานวุฑโฒ

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Thammasat University

E-mail: suraphon.aporno@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 6 มีนาคม 2563

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 8 เมษายน 2563

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 16 พฤษภาคม 2563

บทคัดย่อ

วิจัยฉบับนี้ มีจุดประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดในเรื่องความรักในทัศนะของมหาตมคานธี ซึ่งเน้นความรัก ที่เกิดจากจิตใจของ มหาตมคานธี จากชีวิตในครอบครัว บุคคลภายในชาติ และระดับนานาชาติ ในแนวทางปฏิบัติ มหาตมคานธี ได้ยึดหลักอหิงสา ในเชิงปฏิธานอหิงสา หมายถึง ความรักอันยิ่งใหญ่ในประวัติศาสตร์ ความคิดของ มหาตมคานธี ท่านเป็นผู้ที่มีชื่อเสียงมาก ในการนำศาสนา จริยธรรม มาประยุกต์ใช้แก้ปัญหาของสังคมอินเดีย ที่ต้องการเป็นอิสระจากมหาอำนาจของอังกฤษ มหาตมคานธี ให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง และสามารถประสบผลสำเร็จ ด้วยวิธีการไม่รุนแรง ท่ามกลางการใช้ความรุนแรง ตามที่ปรากฏ ดังนั้น การศึกษาความคิด เรื่อง ความรักในทัศนะของ มหาตมคานธี จึงเป็นการศึกษากรณีเฉพาะ ที่นำมาประยุกต์ใช้กับสังคมได้

สาระของปรัชญาความรัก คือ ความอดทน ความกล้าหาญ ความบริสุทธิ์ ความซื่อสัตย์ และความจริงใจ ซึ่งมหาตมคานธี เห็นว่า สิ่งเหล่านี้ มีอยู่ในตัวมนุษย์ทุกคน และมนุษย์ มีศักยภาพที่จะพัฒนาตนเองให้ดีขึ้น เพื่อบรรลุเป้าหมายของการเป็นมนุษย์ และยังเป็นการนำไปศึกษาความคิดในปรัชญาอื่นๆ ว่าทัศนะนี้มีคุณค่าแก่มนุษย์มากน้อยเพียงใด ทั้งเริ่มจากในครอบครัวในชุมชน สังคมระดับชาติ และนานาชาติ รวมถึงการแสวงหา ความหมาย และคุณค่าของชีวิตในโลก

การศึกษา ความคิดของ มหาตมคานธี คือศึกษาปรัชญาบริสุทธิ์ เรื่อง ความรัก ความอดทน ความกล้าหาญ ความบริสุทธิ์ ความซื่อสัตย์ และความจริงใจ จากการศึกษา จะพบว่า เมื่อเกิดปัญหา ประสบความล้มเหลว แต่มหาตมคานธี ก็ยังยึดมั่นในหลักการความไม่รุนแรง แนวทางการแก้ไขปัญหาที่ มหาตมคานธี เสนอ กลายเป็นแนวทางแก้ไขปัญหในระดับสากล มหาตมคานธี ศึกษาวิเคราะห์จุดบกพร่องเพื่อแก้ไข และทดสอบใหม่ในครั้งต่อไป ใช้วิธีการต่อสู้อย่างมีแบบแผนขั้นตอน ระเบียบวินัยภายใต้ผู้นำที่มี

ประสิทธิภาพ มหาตมคานธี จึงประสบความสำเร็จในการนำประเทศอินเดีย ไปสู่ความเป็นเอกราชจาก
อังกฤษได้ในที่สุด

คำสำคัญ: แนวคิด, ความรัก, ทักษะ,

ABSTRACT

This research had the aim to study main idea and love in Mahatma Gandhi perspective which emphasize for love that caused from his mind and that caused from his family life from national people and from international people. In practical Mahatma Gandhi abides in nonviolence principal in depth nonviolence means in greater love.

In historical Mahatma Gandhi perspective, he was a great man who leadership for religious ethics to applied and solved social problem in India which wanted the independence from England. Mahatma Gandhi invited people to participate in political and could get successful without nonviolence among violence as appeared. So the study love in Mahatma Gandhi's opinion mean case study as convey to applied with social indeed.

The significant of love philosophy means tolerance courage purity fidelity and sincerity which Mahatma Gandhi regard all these things have been in human being then they have potential to improve themselves be better. To achieve of human being and continue to study in other philosophy that this opinion has worthy for human being more or less, either or started from family national and international conclude seeking the meaning and worthy of world lives.

The study in Mahatma Gandhi's opinion mean study in purity philosophy namely loves tolerance courage purity fidelity and sincerity. From study had found that, when had some problem or failure, Mahatma Gandhi still be in nonviolence principal, the problem approach as Mahatma Gandhi present convert to universal problem solving. Mahatma Gandhi studied and criticized bug to solve and retest in future. The approach tackles by planning and sequences of discipline within the leadership who has full with quality as Mahatma Gandhi to be success that take India to get the independence from England in the end.

Keyword: Concept, Loveliness, Perspective.

บทนำ

ความรักเป็นคำตรงข้ามกับความขัดแย้งระหว่างกลุ่มชนที่อาศัยอยู่ร่วมกัน ภายในบริเวณเดียวกัน เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นทุกยุคทุกสมัย เนื่องจากพื้นฐานทางความเชื่อและประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน แต่จำเป็นต้องมีการมาร่วมแบ่งสรรทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดและแบ่งแยกได้ยาก เช่น ดินแดนผืนเดียวกัน และสิทธิอันควรได้รับ แม้กระทั่งปัจจุบัน เราสามารถสังเกตปัญหาความขัดแย้งระหว่างกลุ่มเชื้อชาติและศาสนาในภูมิภาคเดียวกันได้โดยง่าย ตั้งแต่ระดับของอคติและข้อรังเกียจที่ปรากฏให้ทราบทางสื่อต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง เมื่อมีมีความรักเกิดขึ้นในหมู่มนุษย์ กลุ่มชนเผ่าหนึ่งได้เริ่มสร้างอารยธรรมของตน ซึ่งเป็นผลผลิตของความผสมผสานระหว่างความเชื่อ ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม วิถีประชา (Folklore) และประวัติศาสตร์ของตนขึ้นแล้ว ความรู้สึกแตกต่างระหว่างความเป็นเรา (Us) กับความเป็นเขา (Them) ที่พัฒนาอารยธรรมของตนขึ้นมาในวิถีที่แตกต่างกันก็ได้เกิดขึ้น อคติที่เกิดจากความเชื่อที่ว่า วัฒนธรรมของกลุ่มตนเหนือกว่ากลุ่มอื่น (Ethnocentrism) เป็นตัวขยายความไม่เข้าใจกันระหว่างชนต่างกลุ่มให้กว้างยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเมื่อตกอยู่ในสถานการณ์ของการใช้ทรัพยากรร่วมกัน ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มที่เกิดขึ้น จำเป็นที่จะต้องมีการพยายามไกล่เกลี่ยให้เกิดความปรองดองในแง่มุมที่เป็นไปได้ ความขัดแย้งระหว่างมุสลิมกับฮินดูในชมพูทวีป ก็เป็นตัวอย่างหนึ่งของความขัดแย้งในอาณาบริเวณเดียวกันดังกล่าว

ชาวฮินดูกับมุสลิมมีความสัมพันธ์กันมานานกว่าหนึ่งพันปี นับตั้งแต่ ค.ศ. 700 เมื่อผู้นำชาวอาหรับ รุกเข้าครอบครองดินแดนแคว้นสินธุทางตอนเหนือของอินเดีย การรุกรานเข้ามาของมุสลิมมีมาต่อเนื่องกันหลายครั้ง ครั้งสุดท้ายและยิ่งใหญ่ที่สุดก็คือในคริสต์ศตวรรษที่ 16 เมื่อราชวงศ์มughal (Mughal) เข้าปกครองอินเดีย พวกมุสลิมได้เข้ามาอยู่ในพื้นที่อาณาบริเวณเดียวกับพวกฮินดูอย่างแน่นแฟ้น แต่ไม่สามารถที่จะเข้ากันได้ เพราะความเป็นปฏิปักษ์กันตลอดมาในประวัติศาสตร์ของผู้นับถือศาสนาทั้งสองฝ่าย เกิดให้เป็นการบ่มเพาะให้เกิดความรุนแรงยึดเยื้อต่อมา ๆ มาอย่างยาวนานเชื่อมโยงถึงยุคการล่าอาณานิคมและการสูญเสียเอกราชของอินเดีย

เรือรบ เมืองมัน (2536) กล่าวถึง ความรุนแรง (Violent) เป็นการต่อสู้ ซึ่งเกิดมาจากความขัดแย้ง ความพยายามที่จะทำการเบียดเบียนด้วยพลังกำลังหรือรังแกผู้ที่ไม่อาชญาด้วยอาชญา เอารัดเอาเปรียบซึ่งกันและกัน เพียงเพื่อผลประโยชน์ส่วนตนหรือพวกพ้องที่เป็นคณะบุคคล ให้ความสนใจจากวัตถุภายนอก มากจนสุดโต่ง ส่งผลกระทบคือการไม่เห็นคุณค่าความดีงามในตนเอง ซึ่งผิดหลักแห่งอารยะชนที่พึงปฏิบัติ ในเพื่อนมนุษย์ด้วยกันบนพื้นโลกใบนี้ ชนชั้นผู้ปกครอง หรือผู้ที่มีอำนาจในมือ มักใช้อำนาจในทางที่ผิด กอบโกยผลประโยชน์ใส่ตนเอง และพวกพ้อง ไม่มองความเดือดร้อนของคนส่วนใหญ่หรือผู้ที่อยู่ใต้ปกครอง นำไปสู่การต่อสู้ เพื่อเรียกร้องความเป็นธรรมของกลุ่มชน หรือผู้ที่ถูกปกครองท่ามกลางความกดดันทางกายภาพและชีวภาพ จนกลายเป็นพลังประชชนอันยิ่งใหญ่ ในการเรียกร้องสิทธิใดๆ เพื่อบูรณาภาพในทางที่ชอบธรรม และบีบบังคับให้รัฐยอมรับข้อเสนอจากพลังชนในที่สุด พลังนี้ผู้ปกครองรัฐ เกิดความหวาดกลัว

มาก เพราะสามารถทำลายอำนาจในทางที่ผิด และเสถียรภาพของการปกครองลงได้ การกระทำใด ๆ ก็ตามที่เกิดขึ้นจากฝีมือมนุษย์ทุกยุคสมัย โดยการใช้อำนาจกับผู้ไม่มีอำนาจ การใช้พลังกำลังกับผู้ที่ด้อยกำลัง (ทณฺฑน ทณฺฑน ทณฺฑน ทณฺฑน) อันทำให้เกิดความรุนแรงของผู้ปกครองภาครัฐต่อประชาชน จักทำให้เกิดมีพลังการรวมตัวเพื่อการต่อสู้ขึ้น โดยสันติวิธี เกิดความชิงชัง โกรธ เกลียด เคียดแค้น เพราะมนุษย์มิใช่สัตว์เดรัจฉานที่ใครจะมาทรมานขิดคั้น แม้นจะปิดปากไว้ให้เงียบงันแต่จิตใจนั้นย่อมมีอาจจะสยบยอมได้

มหาत्मคานธี ถือว่าเป็นมหาบุรุษผู้นำต้นแบบแห่งการต่อสู้ทางการเมืองที่ได้ต่อสู้ โดยสันติวิธี เพื่อขจัดความขัดแย้งต่างๆ และความไม่เป็นธรรมในสังคมการเมืองที่ส่งผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนจำนวนมาก ท่านใช้ความรัก เป็นอาวุธบริสุทธิ์ที่มีพลังอำนาจทางจิตใจอันสูงสุดในการต่อต้านผู้มีอำนาจทางวัตถุ กล่าวคือ วิธีการทำตัวเองให้บริสุทธิ์ เช่น การสวดมนต์เรียกร่องพลังจิต ทำจิตใจให้แน่วแน่ มุ่งแสวงหาความดี ผลการทดสอบตัวเองทำจิตใจให้แน่วแน่ในการมุ่งแสวงหาความดีเพื่อส่วนรวม การมอบความรัก สันติให้แก่ฝ่ายตรงข้าม เปลี่ยนแปลงจากความเป็นทาส สู่อำนาจประชาชนโดย

มหาत्मคานธี มหาบุรุษเอกท่านหนึ่ง ท่านสามารถนำประชาชนชาวอินเดียทั้งประเทศ เข้าต่อสู้กับอังกฤษซึ่งเป็นมหาอำนาจ อันแกร่งเกรียงไกรได้สำเร็จ ด้วยวิธีการที่ชาวตะวันตก คาดไม่ถึง สามารถเรียกร่องเอกราช และศักดิ์ศรีกลับคืนสู่ประชาชนด้วยอำนาจแห่งความรัก มหาत्मคานธี เชื่อว่า มนุษย์ มีคุณธรรม และความจริงซ่อนอยู่ในตัว เราทุกคนต่างก็เป็นส่วนหนึ่งแห่งความจริง สากลของธรรมชาติทั้งหมด การปฏิบัติใด ๆ ด้วยความรัก ความจริง และคุณธรรมในตัวของมนุษย์นั้น จะถูกปลูกให้ต้นขึ้นในจิตสำนึกไม่ว่ามิตรหรือศัตรู ก็กลายเป็นบุคคลที่รักได้ ความจริง และความเป็นธรรม จากมิตรก็จะเป็นมิตรที่ดียิ่งขึ้น และแม้จากศัตรูก็จะกลายเป็นมิตรในที่สุด มหาत्मคานธี เชื่อว่า หากมนุษย์ได้รับความรักและการปฏิบัติอย่างถูกต้องแล้ว ก็จะกลายเป็นคนดีขึ้นมาอย่างไม่มีข้อยกเว้น จักเป็นชัยชนะที่ยั่งยืน ความรัก และความดีนั้น มีพลังที่สามารถเปลี่ยนร้ายให้กลายเป็นดี และเปลี่ยนภัยคุกคาม ให้เป็นสะพานสานแห่งมิตรภาพได้ เชื่อหรือไม่ว่า การกำจัดศัตรูที่ดีที่สุด ก็คือ การเปลี่ยนเขามาเป็นมิตรนั่นเอง นี่คือ ชัยชนะที่ให้ผลยั่งยืนกว่าชัยชนะใด ๆ ด้วยกำลัง พลังของความรัก และความดีนั้น อยู่ที่ว่าดิ้นเอาคุณธรรมภายใน และความเป็นมนุษย์ของอีกฝ่ายหนึ่งออกมา แม้จะซ่อนเร้นหรืออยู่ลึกเพียงใดก็ตาม ในทางตรงข้ามกัน การใช้พลังกำลัง และความรุนแรงมาทำห้ำหั่นกัน มีแต่จะดึงไปสู่ความโกรธเกลียด และเกิดเป็นคุณสมบัติทางลบของคู่กรณีออกมาประทะกัน ผลก็คือ ความขัดแย้งลุกลาม จนกลายเป็นความรุนแรง หรือทำให้ความรุนแรง ไตร่ตรองจนยากแก่การระงับ

ประเด็นแนวคิดในเรื่องความรักตามที่เสนอของมหาบุรุษโลก คือ ท่านมหาत्मคานธี ผู้เสนอแนวคิดแบบอหิงสาในการเรียกร่องสันติภาพจากประเทศมหาอำนาจจักรวรรดินิยม นับว่ามีประโยชน์ที่เป็นคุณูปการต่อชาวภารตและต่อการเรียนรู้ของอนุชนทุกยุคสมัยไม่มีคำว่าล้าสมัยหรือล้าสมัย แต่กลับคงอยู่

ทันสมัยและสะท้อนถึงบทบาททางด้านพฤติกรรมต่าง ๆ เช่น การเบี่ยงเบนทางสังคมที่นับวันจะมีแต่ความรุนแรง และกำลังเป็นภัยคุกคามต่ออิสรภาพของการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขของคนในสังคม การแสดงพฤติกรรมที่เป็นความบกพร่องทางศีลธรรมจริยธรรมและการเบี่ยงเบนพฤติกรรมที่แสดงออกต่อตนเองและสังคมนั้นมีสาเหตุมาจากปัจจัยภายในและภายนอก ที่ผลักดันให้เกิดแรงขับเคลื่อนที่อยู่เหนือภาวะ ความถูกต้องทางศีลธรรม โดยเฉพาะปัจจัยภายในที่เป็นตัวต้นเหตุ ความอยากได้ อยากมี อยากเป็นที่ปราศจากปัญญาเป็นตัวควบคุม ส่วนปัจจัยภายนอกที่เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดพฤติกรรมความรุนแรงของวัยรุ่น ถ้าจะกล่าวถึงโครงสร้างทางสังคมก็เริ่มตั้งแต่การกำหนดนโยบายการพัฒนาประเทศที่มุ่งหวังความสำเร็จด้านเศรษฐกิจมากเกินไป ทำให้คนในสังคมแสวงหาความอยู่รอดทางกายภาพมากกว่าสภาวะทางจิต ด้วยเหตุนี้จึงก่อให้เกิดปัญหาเรื่องค่านิยม ยาเสพติด อาชญากรรมทางเพศ และการกระทำความรุนแรง ซึ่งปัญหาเหล่านี้เป็นปัญหาที่เกิดจากความเจริญทางด้านวัตถุ ทำให้มนุษย์แสวงหาความสุขทางกายจนนำมาสู่การขาดดุลความรักและความสุขทางจิตใจ

ด้วยเหตุผลและสาเหตุของปัญหาดังกล่าวมา ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษา การนำแนวคิดความรักเสรีภาพในทัศนะมหาตมคานธี คือ อหิงสาเพื่อลดความรุนแรงในกลุ่มสังคมมนุษย์ที่มองว่าไม่ใช่มนุษย์ อันเป็นความรุนแรงที่เกิดจากความขัดแย้งระหว่างกลุ่มที่พยายามเบียดเบียนซึ่งกันและกัน จนกลายเป็นการกดขี่ข่มเหงเอารัดเอาเปรียบเพียงเพื่อประโยชน์ส่วนตัวโดยเฉพาะในกลุ่มผู้มีอำนาจเหนือกว่าผู้ที่ด้อยกว่าทุกๆ ด้าน ก่อให้เกิดเป็นความกดดันทางสังคม และเป็นสาเหตุนำไปสู่การต่อต้านเพื่อเรียกร้องความเป็นธรรมที่มาจากผู้ปกครองที่มักจะถือสิทธิ์ใช้อำนาจแต่ขาดความรักที่มีอยู่ในมือบีบบังคับกลุ่มชนให้หยุดยั้งการเรียกร้องความเป็นธรรมทุกวิถีทาง แทนที่จะกลับมาพิจารณาถึงข้อบกพร่องของตน ยอมรับการประนีประนอมและแก้ไขเพื่อตอบสนองความต้องการของมวลชน แทนที่จะสามารถหยุดยั้งการกระทำของมวลชนได้ กลับกลายเป็นจุดผลักดันให้เกิดการรวมตัว และเกิดความสำนึกทางการเมืองในการต่อต้านรัฐ การรวมตัวของกลุ่มชนหรือผู้ถูกปกครอง จะกลายเป็นพลังประชาชนอันยิ่งใหญ่ในการเรียกร้องสิทธิและบีบบังคับให้รัฐบาลยอมรับข้อเสนอในที่สุด พลังนี้ก่อให้เกิดผู้ปกครองที่ไม่เป็นธรรมเกิดความหวาดกลัว จึงพยายามทุกวิถีทางที่จะทำลายเพื่อทำลายอำนาจและเสถียรภาพของตนเองโดยการใช้กำลังอาวุธในการปราบปรามประชาชนอย่างไร้มนุษยธรรมคือไม่มีความรักความเมตตา ความรุนแรงอันเกิดจากการกระทำของผู้ปกครองเป็นสาเหตุให้ประชาชนหมดความศรัทธาในการต่อสู้โดยสันติวิธีแต่เกิดความรู้สึกชิงชัง โกรธ และเคียดแค้น ผังรากรลึกลงไปบนความรู้สึกของผู้รักและต่อสู้เพื่อความเป็นธรรมอย่างแสนสาหัส ด้วยเหตุผลดังกล่าว ประชาชนหรือกลุ่มชนจึงหันไปจับอาวุธ ฝึกฝนอาวุธเพื่อมาต่อสู้กับรัฐบาล เพราะเชื่อมั่นว่าความรุนแรงเป็นวิถีทางเดียว ที่จะสามารถขจัดผู้ปกครองที่ใช้อำนาจไม่เป็นธรรมแบบเผด็จการให้กลับกลายมาเป็นชัยชนะของประชาชนในที่สุด (คานธี มหาตม, 2529)

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องความรักในมุมมองของมหาत्मคานธีที่มีต่อชาวภารตะและชาวโลก
- 2) เพื่อเปรียบเทียบแนวคิดความรัก ภราดรภาพ ของมหาत्मคานธีที่ได้รับอิทธิพลมาจากหลักธรรมทางศาสนา
- 3) เพื่อนำเสนอชุดความคิดเรื่องความรักในมุมมองของมหาत्मคานธีสู่วิถีชีวิตในสังคมที่พึงประสงค์

วิธีการดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ถือเป็นสัดส่วนของการวิจัยเชิงคุณภาพด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ คณะผู้วิจัยได้ค้นคว้าศึกษาข้อมูล และวิจัยจากวรรณกรรมเอกสารที่เกี่ยวข้องต่างๆ ซึ่งจะขอแยกออกเป็น 2 หัวข้อ ดังนี้

- 1) วิจัยจากเอกสารหลัก (Primary source) โดยวิจัยจากข้อมูล ที่ได้รับจากผลงานด้านความรักและอหิงสาอันอมตะ กับการพยายามแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งของ มหาत्मคานธี โดยตรง
- 2) วิจัยจากเอกสารรอง (Secondary source) โดยวิจัยข้อมูล ที่ได้รับจากบทความ บทวิจารณ์ของนักคิด นักปราชญ์ ทางตะวันออก และตะวันตก ที่วิเคราะห์ ผลงานเป็นพรรณนาโวหารของ มหาत्मคานธี

ผลการวิจัย

สภาพแนวโน้มและการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่ปราศจากซึ่งความรักความเมตตา เช่น ทางการเมืองในการใช้วิธีการรุนแรงดังกล่าวแล้วตั้งแต่แรก เป็นจุดเริ่มของความสนใจในการวิจัยและศึกษาวิเคราะห์เพื่อแสวงหาแนวการต่อสู้ด้วยความรักแบบอหิงสาแทนวิธีการรุนแรง แนวคิดอหิงสาหรือหลักความรักเป็นวิธีการหลักเลี่ยงความรุนแรง มหาत्मคานธีได้นำกฎความรักซึ่งเป็นกฎในชีวิตครอบครัวมาใช้ในการแก้ปัญหาทางการเมืองและสังคม มหาत्मคานธีเริ่มฝึกฝนจากชีวิตส่วนตัวด้วยความรักกับคนในครอบครัวเป็นจุดแรก แล้วจึงนำมาใช้ในสังคม และการเมืองจนประสบความสำเร็จ จุดเริ่มต้นในการใช้ความรักกับบุคคลที่ใกล้ชิดเป็นสิ่งสำคัญเพราะถ้าล้มเหลวจากจุดเริ่ม การที่จะนำไปใช้ในขอบเขตที่กว้างกว่านั้นก็ เป็นไปไม่ได้

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยเริ่มวิจัยแนวคิดพื้นฐานความรักจากทางเมตาฟิสิกส์เกี่ยวกับสัตยะและอหิงสาเพื่อเป็นแนวทางนำไปสู่ความรักความเข้าใจถึงหลักอหิงสาในทางการเมืองและสังคม สัตยะมาจากคำว่า สัต หมายถึงสิ่งที่มีอยู่จริงด้วยความรัก สัตยะตามทัศนะของมหาत्मคานธี คือสิ่งสัมบูรณ์ซึ่งเป็นต้นเค้าแห่งอำนาจและเหตุผลแห่งความมีอยู่ของอัตถิภาวะ ไม่มีสิ่งใดที่มีอยู่ในสัจภาพนอกจากสัตยะที่ระคนด้วยความรัก มหาत्मคานธีให้คำนิยามว่า สัตยะคือพระเจ้า มากกว่าที่จะกล่าวว่าพระเจ้าคือสัตยะ แต่มหาत्मคานธีจะกล่าวว่าพระเจ้าคือสัตยะ มหาत्मคานธีก็ยอมรับว่าพระเจ้าเป็นพระเจ้าที่มีตัวตนสำหรับบุคคลที่ต้องการเข้าถึงด้วยความรักโดยการสวดมนต์และทำจิตให้สะอาดบริสุทธิ์เพื่อเข้าไปสู่การเป็นอันหนึ่ง

อันเดียวกับพระเจ้า การที่คนเรามีความเชื่อในสัจยะสูงสุดแสดงว่าทุกคนมีส่วนของความจริง เช่น มีพลังทางจิตใจ ในฐานะที่สัจยะเป็นแก่นของศีลธรรม มนุษย์ก็เป็นตัวแทนทางศีลธรรมที่พยายามแสวงหาสัจยะด้วยความรัก การอุทิศตนเพื่อสัจยะจึงเป็นเหตุผลเดียวสำหรับอัตถิภาวะแห่งรักของมนุษย์ ส่วนอหิงสามีความหมาย 2 นัย ในเชิงปฏิฐาน หมายถึงความรักอันยิ่งใหญ่ ความเมตตาอันสูงสุด ในเชิงปฏิเสธ หมายถึงการไม่ทำร้ายสิ่งมีชีวิตโดยทางกาย วาจา และใจ แม้มหาत्मคานธีจะมองสัจยะในฐานะกฎแห่งศีลธรรมอันสูงสุด แต่ในทางปฏิบัติมหาत्मคานธีก็ยึดหลักอหิงสาหรือกฎความรักเพื่อเป็นแนวทางในการบรรลุถึงสัจยะ สัจยะและอหิงสาเป็นสิ่งอนุสัยอยู่ในธรรมชาติและมนุษย์ซึ่งอยู่ภายใต้การควบคุมของกฎจักรวาล สัจยะและอหิงสามีความสัมพันธ์เสมือนหนึ่งด้าน 2 ด้านของเหรียญอันเดียวกัน อหิงสาคือวิธีการแห่งรัก สัจยะคือเป้าหมายแห่งรัก วิธีการจะนำไปสู่เป้าหมายเหมือนกับเมล็ดมะม่วงซึ่งจะกลายเป็นผลมะม่วงในที่สุด แต่ผู้แสวงหาสัจยะต้องยอมรับว่ามนุษย์ในภาวะของชีวิตระดับโลกี ไม่อาจเข้าถึงสัจยะและอหิงสาสมบูรณ์ได้ ในการแสวงหาสัจยะจะต้องยึดมั่นในหลักของความรัก ยอมรับความทุกข์ และมีความอ่อนน้อมถ่อมตน การมีความถ่อมตนจะทำให้คนเรายอมรับถึงข้อบกพร่องและความผิดพลาดเพื่อแก้ไขให้ถูกต้อง ประสบการณ์แต่ละครั้งจะช่วยให้ได้เข้าถึงข้อเท็จจริง แต่การทดสอบแบบวิทยาศาสตร์เพียงอย่างเดียวก็ให้ความรู้ในขอบเขตจำกัดจึงต้องอาศัยการทดสอบทางจิตใจซึ่งเน้นถึงการทำความจิตใจให้สะอาดบริสุทธิ์ด้วยความรัก และความศรัทธา พลังศรัทธาจะผลักดันให้มนุษย์มีกำลังใจในการแสวงหาจุดหมายอย่างไม่หยุดยั้ง ด้วยวิธีการดังกล่าวนี้สัจยะเคราะห์จะปราศจากความเกรงกลัว มีความกล้าหาญ กล้าเผชิญหน้ากับความตายโดยไม่แก้อันตอบ นั่นคือความรักแบบอหิงสาทำให้บุคคลเข้าถึงสัจยะในตัวเองและธรรมชาติ คือ เข้าถึงอุดมภาวะของสัจยะ

แนวคิดเรื่องความรักตามทัศนะของมหาत्मคานธี การเมืองและศาสนาเป็นสิ่งที่แยกออกจากกันไม่ได้ การเมืองที่แยกออกจากศาสนาจะปราศจากความหมาย บุคคลที่เห็นว่าศาสนาไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง ก็คือบุคคลที่ไม่รู้ความหมายของศาสนา ศาสนาของมหาत्मคานธี หมายถึงศาสนาอันเป็นพื้นฐานความรักของทุกศาสนา ศาสนาหมายถึง การผูกพันทางจิตใจด้วยความรักของแต่ละคนไม่ใช่ตามรูปแบบทั่วไป การที่มหาत्मคานธีนำการเมืองและศาสนาเข้ามาเกี่ยวพันกันทำให้แนวคิดทางการเมืองของมหาत्मคานธีแตกต่างไปจากนักคิดตะวันตกที่ถือว่า อำนาจคือธรรม ทั้งนี้เพราะมหาत्मคานธียึดในหลักว่าสัจยะและความรักเท่านั้นที่จะครองโลก ในทางการเมืองมหาत्मคานธีเห็นว่ารัฐเป็นตัวแทนของความรุนแรงที่แสดงออกมาในรูปของการรวมตัวอย่างมีระเบียบและมั่นคง ปัจเจกชนเป็นผู้มีจิตใจดี แต่รัฐเป็นจักรกลที่ไม่มีชีวิตจิตใจ มันไม่สามารถหลีกเลี่ยงความรุนแรงซึ่งเป็นที่มาของรัฐได้ และอำนาจจากปัจเจกชนย่อมมีอันตรายหรือความรุนแรงน้อยกว่าอำนาจของรัฐ แต่ในกรณีที่เกิดภัยไม่ได้อันที่ขอสันนิษฐานรัฐที่มีอำนาจอหิงสาน้อยที่สุดเท่าที่จะน้อยได้ ความรักในเสรีภาพของปัจเจกชนในรัฐจะมาจากอหิงสาซึ่งเน้นพลังทางจิตใจในการต่อต้านแทนความรุนแรง และด้วยวิธีการอหิงสาจะนำไปสู่รัฐอหิงสาหรือประชาธิปไตยแบบ

อหิงสาในความรักที่สุด มหาत्मคานธีให้ความสำคัญแก่อำนาจทางศีลธรรมว่า เป็นสิ่งที่มีมาก่อนอำนาจของรัฐ ยามใดที่รัฐใช้อำนาจในทางที่ผิด พลเมืองทุกคนต้องมีภาระรับผิดชอบต่อการกระทำของรัฐ มัน เป็นสิทธิที่แผ่เร้นอยู่ภายในปัจเจกชนที่จะปฏิเสธการยอมรับฟังรัฐซึ่งไม่ยอมรับความคิดเห็นของเรา และต่อต้านการกระทำของรัฐที่มีผลในทางเสื่อมเสียต่อประเทศชาติในการต่อต้าน มหาत्मคานธีได้นำวิธีการสัตยเคราะห์มาเป็นอาวุธในการต่อสู้เพื่อเรียกร้องความเป็นธรรม วิธีการสัตยเคราะห์มีหลายรูปแบบ เช่น วิธีการทำจิตใจให้สะอาดบริสุทธิ์ วิธีการไม่เชื่อฟังกฎหมาย วิธีการถอนความร่วมมือ และโครงการสร้างสรรค์ รูปแบบของการต่อสู้เหล่านี้ก็ยึดมั่นในหลักแห่งความรักและอหิงสาเป็นสำคัญ

มหาत्मคานธีนำหลักแนวคิดเรื่องความรักและอหิงสาเป็นอาวุธที่มีพลังประสิทธิภาพสูงที่สุดในการต่อต้านผู้มีอำนาจ พลังอหิงสามีอยู่ในจิตใจของมนุษย์ จะทำงานอย่างขยันขันแข็งทั้งในยามตื่นและยามหลับ พลังประสิทธิภาพความรักแห่งอหิงสาจะไม่มีที่สิ้นสุด มหาत्मคานธีเห็นว่าอหิงสาเป็นสิ่งที่ฝึกฝนได้ แต่การฝึกฝนต่างจากวิธีการรุนแรง ทั้งนี้เพราะการกระทำอหิงสาเป็นสิ่งที่ไม่อาจมองเห็นได้ แต่ผลการกระทำอหิงสาเป็นอัตราส่วนกลับของสิ่งที่มองไม่เห็น ความรักและอหิงสาเป็นอาวุธที่มีประสิทธิภาพอย่างรวดเร็วและมหัศจรรย์ เมื่อใดก็ตามที่เข้าถึงอหิงสาก็จะมีชัยชนะอย่างแน่นอนโดยไม่มีความสำคัญแห่งความพ่ายแพ้ ทศนะดั่งกล่าวนี้มหาत्मคานธีนำอหิงสาใช้ในฐานะที่เป็นหลักการแห่งความเชื่อและนโยบาย แต่มหาत्मคานธีก็ต้องประสบความล้มเหลวในการแยกความแตกต่างระหว่างหลักความเชื่อและนโยบายอันเนื่องมาจากการที่เชื่อว่าอหิงสาจะไม่ล้มเหลว ความรักในอหิงสาจะได้ผลรวดเร็วและเป็นวิธีการที่แน่นอน ส่วนความรุนแรงจะประสบความล้มเหลวในระยะยาว การที่มหาत्मคานธีไม่อาจแยกหลักการและนโยบายจะนำไปสู่อหิงสาของคนอ่อนแอในที่สุด ซึ่งมหาत्मคานธีถือว่าเป็นสิ่งที่เลวร้ายที่สุดในกรณีนี้มหาत्मคานธีเสนอแนะให้ใช้ความรุนแรงดีกว่าความซื่อสัตย์ ทั้งนี้เพราะบุคคลที่ใช้ความรุนแรงยังมีโอกาสที่จะเปลี่ยนไปใช้วิธีการความรักในอหิงสในวันข้างหน้า แต่คนซื่อสัตย์จะไม่มีโอกาส

หลักการแห่งความรักและอหิงสากถูกนำมาใช้ในขอบเขตทางการเมืองและสังคม กล่าวคือมหาत्मคานธีนำมาใช้ในชีวิตส่วนตัว ในแง่นี้ทำให้มองเห็นอิทธิพล ความคิดทางครอบครัวและศาสนาฮินดูซึ่งมีส่วนปลูกฝังอุปนิสัยของมหาत्मคานธีตั้งแต่วัยเด็ก ต่อมามหาत्मคานธีก็นำมาประยุกต์ใช้กับชีวิตครอบครัวและสังคมในปัญหาระดับชาติ มหาत्मคานธีนำหลักความรักและอหิงสาเป็นวิถีทางต่อต้านความไม่เป็นธรรมทางสังคม เรียกร้องมโนธรรมของผู้ปกครองที่กดขี่ชนเผ่าประชาชน แก่ความขัดแย้งระหว่างชนชั้นวรรณะ และเรียกร้องสวราชหรือการปกครองตนเองในอินเดีย ในการใช้วิธีการความรักในอหิงสามหาत्मคานธีเองก็ยอมรับว่า อหิงสาสมบูรณ์เป็นสิ่งที่ไม่อาจเข้าถึงได้ และในทางปฏิบัติก็ย่อมเกิดความรุนแรงในที่สุด แต่คานธีก็ยังยึดมั่นในหลักการไม่รุนแรงและไม่ยอมแยกศาสนาออกจากการเมือง จากการวิเคราะห์ถึงวิธีการอหิงสากับการเมืองของคานธีจะพบว่า คานธีไม่ได้ประสบความสำเร็จทุกครั้ง ในบางครั้งคานธีก็ประสบความล้มเหลว ดังที่จะเห็นได้จากความรุนแรงที่เมืองอัมริตสาห์ปี 1919 และ

ขบวนการถอนความร่วมมือเพื่อเรียกร้องสวราชปี 1920-1922 ที่เมืองโซรีโซรา อันเป็นเหตุให้คานธีเลิกล้มวิธีการอหิงสา สาเหตุที่ล้มเหลวก็เพราะขาดระเบียบวินัย ขาดผู้นำ ประชาชนยังขาดการฝึกฝนอหิงสาจึงทำให้มีความเข้าใจในหลักการไม่เพียงพอ ประเด็นสำคัญอีกประเด็นก็คือ มหาตมคานธีประเมินธรรมชาติของมนุษย์สูงส่งเกินไป

มหาตมคานธีเห็นว่ามนุษย์มีแนวโน้มธรรมชาติ 2 ทาง คือทางดี และทางชั่ว มนุษย์จะเลือกทางดีและละทิ้งความชั่วเพื่อเข้าไปสู่ความเป็นเอกภาพกับพระเจ้าในที่สุด ทักษะดังกล่าวทำให้แนวคิดทางการเมืองแตกต่างไปจากนักคิดทางตะวันตก คือฮอบส์เชื่อว่ามนุษย์ทุกคนเลวโดยธรรมชาติ การอยู่ในสังคมร่วมกันมนุษย์ยอมสูญเสียอิสรภาพของตนบางอย่างเพื่อป้องกันตนเองจากการทำร้ายของบุคคลอื่น และป้องกันทรัพย์สินของตน ในช่วงหลังมหาตมคานธีก็ยอมรับว่า หลักความรักอาจจะเลิกล้มสืบเนื่องมาจากนโยบายกดขี่ของฝ่ายรัฐบาล และการใช้กำลังของรัฐจะนำไปสู่ความรุนแรง แต่มหาตมคานธีก็ยังยึดมั่นในความรักในหลักการไม่รุนแรง พยายามหาข้อบกพร่อง จุดอ่อนโดยการศึกษาจากความล้มเหลวแต่ละครั้งเพื่อนำไปสู่วิธีการต่อสู้ที่มีประสิทธิภาพ เช่น สัตยเคราะห์ในบาร์โครี สัตยเคราะห์เกลื้อ และการได้รับเอกราชจากอังกฤษ เมื่อวันที่ 15 สิงหาคม 1947 ซึ่งเป็นข้อพิสูจน์ว่า แม้จะประสบความล้มเหลวบ้างในบางครั้ง การยึดมั่นอยู่กับหลักอหิงสาอย่างแน่วแน่และมั่นคงก็นำมหาตมคานธีไปสู่ความสำเร็จป็นเป็นจุดหมายปลายทางของการใช้อหิงสาได้ในที่สุด

จากการวิเคราะห์และศึกษาแนวคิดเรื่องความรักในทัศนะของมหาตมคานธีซึ่งสามารถนำไปใช้ในการแก้ปัญหาขัดแย้งและความรุนแรงในอินเดียจนประสบความสำเร็จในการเรียกร้องสวราชหรือการปกครองตนเองจากอังกฤษนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่าวิธีการนำความรักและอหิงसान่าจะเป็นวิธีการต่อสู้ที่จะนำมาแก้ไขปัญหาทางการเมืองของไทยในปัจจุบันนี้ได้ ความรุนแรงที่จะเกิดขึ้นจากการใช้อาวุธในการต่อสู้กับรัฐบาลของฝ่ายประชาชนเป็นปัญหาที่น่าวิตกอย่างยิ่ง การที่ทั้งสองฝ่ายต่างขอความช่วยเหลือทางอาวุธจากประเทศมหาอำนาจ ไม่ว่าจะฝ่ายรัฐบาลหรือฝ่ายที่อ้างว่าเป็นประชาชนจะชนะก็ตาม สิ่งที่เกิดขึ้นอย่างแน่นอนและเห็นได้ชัดก็คือการที่ประชาชนธรรมดาจะต้องถูกฆ่าตาย สภาพการเมืองของไทยก็จะเหมือนกับเขมรหรือเวียดนามในอดีตซึ่งกลายเป็นสนามประลองยุทธ์ของประเทศมหาอำนาจ อีกประเด็นก็คือฝ่ายชนะที่ได้ชัยชนะจากการใช้อำนาจทางอาวุธก็ต้องการคุมอำนาจของตนโดยอาศัยอาวุธเพื่อระงับฝ่ายตรงข้ามอย่างไม่สิ้นสุด การใช้อำนาจนี้จะนำไปสู่การลิดรอนสิทธิ เสรีภาพของประชาชน และนำไปสู่ระบอบเผด็จการซึ่งอาจจะแตกต่างไปจากรูปแบบการปกครองเดิมเท่านั้น แต่วิธีการความรักและอหิงสาเป็นวิธีการต่อสู้ทางศีลธรรม เป็นหลักแห่งความไม่รุนแรงหรือพยายามหลีกเลี่ยงความรุนแรงให้เกิดขึ้นน้อยที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ แม้ว่าวิธีการต่อสู้แบบสันติวิธีจะมีจุดอ่อนที่ไม่อาจให้ผลในระยะสั้นทำให้ผู้ต่อสู้อาจหมดความศรัทธา แต่หากคำนึงถึงผลในระยะยาว ความรักอาวุธศีลธรรมแห่งอหิงสาจะเป็นวิถีทางการต่อสู้เพื่อนำไปสู่ระบบประชาธิปไตยที่สันติสุขในที่สุด

สรุป

ข้อค้นพบใหม่จากการอภิปรายผล เรื่อง แนวคิดเรื่องความรักในทัศนะของมหาत्मคานธี ตามผล วัตถุประสงค์ในการวิจัย คือ 1. ศึกษาแนวคิดเรื่องความรักในแง่ของมหาत्मคานธี ที่มีต่อชาวภารตและ ชาวโลก 2.เปรียบเทียบแนวคิดความรัก ภาวตรภาพ ของมหาत्मคานธีที่ได้รับอิทธิพลมาจากหลักธรรมทาง ศาสนา 3.นำเสนอชุดความคิดเรื่องความรักในแง่ของมหาत्मคานธี สู่วิถีชีวิตในสังคมที่พึงประสงค์ โดย มีผลข้อมูลที่พึงตระหนักที่สอดคล้องกัน และควรคำนึงถึงเป็นประเด็นสำคัญต่อการดำเนินวิถีแห่งมนุษยชาติ ทั้งหลาย คือ

1. ผลคือกฎแห่งความรักและอหิงสา คือ วิธีการเอื้ออาทรจากมนุษย์สู่มนุษย์แห่งรักอัน ยิ่งใหญ่ (ปิยมหาชานัน) เป็นวิธีการจะนำมนุษย์ไปสู่เป้าหมายเหมือนกับเมล็ดมะม่วงซึ่งจะกลายเป็นผล มะม่วงในที่สุด แต่อาจมีผลกระทบได้ถ้าผู้นำนั้น ๆ ดำเนินการอย่างมีอคติ

2. ผลคือกฎแห่งความรักและสัตยเคราะห์ คือ เป้าหมายแห่งรักอันหมายถึงการไม่ เบียดเบียนกันในหมู่มนุษย์และสัตว์ต่าง ๆ (โลกใบตมพิกา เมตตา) ที่มนุษย์มีแนวโน้มตาม ธรรมชาติ 2 ทาง คือทางดี และทางชั่ว มนุษย์จะเลือกทางดีและละทิ้งความชั่วเพื่อเข้าไปสู่ความเป็น เอกภาพเสถียรภาพกับตามแนวทางแห่งคำสอนทางพระศาสนาแบบอเทวนิยม ที่มีพระศาสดาผู้ประกาศคำ สอน และแบบเทวนิยมมีพระเจ้าในที่สุด แต่อาจมีผลกระทบได้ถ้าผู้นำนั้น ๆ ดำเนินการอย่างมีอคติและ สุดโต่งอย่างตกขอบแห่งวิถีทางสังคม

ข้อเสนอแนะ

ในการวิจัยนี้ มีผลตามวัตถุประสงค์ในการวิจัย คือ 1) ศึกษาแนวคิดเรื่องความรักในแง่ของมหา त्मคานธี ที่มีต่อชาวภารตและชาวโลก 2) เปรียบเทียบแนวคิดความรัก ภาวตรภาพ ของมหาत्मคานธีที่ ได้รับอิทธิพลมาจากหลักธรรมทางศาสนา 3) นำเสนอชุดความคิดเรื่องความรักในแง่ของมหาत्मคานธี สู่ วิถีชีวิตในสังคมที่พึงประสงค์ คณะผู้วิจัยมุ่งเสนอสำหรับเชิงการวิจัยครั้งต่อไป 2 ประเด็น คือ

1) เชิงการบริหาร คือผู้บริหารทุกระดับชั้น ควรบริหารองค์กรนั้น ๆ ด้วยความรัก ความสงบสุข และ สันติสุข ของคนในสังคมทุกภาคส่วนในทุกยุคสมัย ต่างก็เรียกร้องและโหยหาถึง ความมีความรักความมี เสถียรภาพ ภาวตรภาพ บุรณาภาพ และเอกภาพ ทั้งในชีวิตและทรัพย์สิน ตลอดถึงการดำเนินชีวิตอย่าง พอเพียง

2) เชิงวิชาการ คือควรมีการส่งเสริมสนับสนุน ข้อมูล สื่อสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ที่เน้นแนวคิดเรื่องความรัก แบบสัตยเคราะห์อหิงสา และเสรีภาพที่ชัดเจน ซึ่งคณะผู้วิจัยเห็นว่าการนำแนวคิดเรื่องความรักและวิธีการ ต่อสู้แบบสัตยเคราะห์ของมหาत्मคานธีเป็นวิธีการสำคัญวิธีหนึ่งซึ่งน่าจะได้รับการสนับสนุนเชิงวิชาการให้ มี การศึกษาและวิเคราะห์โดยละเอียดสืบเนื่องไป

ซึ่งแนวคิดเรื่องความรักในทัศนะของมหาत्मคานธีและอหิงสาโดยเน้นเมตาฟิสิกส์ และขอบเขตทางศาสนาคือการนำความรักแบบอหิงสามาใช้ในทางการเมืองและสังคมของมหาत्मคานธี จึงกล่าวถึงวิธีการแห่งแนวคิดเรื่องความรัก สัตยเคราะห์ อหิงสา และเสรีภาพแต่พอสังเขป คณะผู้วิจัยเห็นว่าการนำแนวคิดเรื่องความรักและวิธีการต่อสู้แบบสัตยเคราะห์ของมหาत्मคานธีเป็นวิธีการสำคัญวิธีหนึ่งซึ่งน่าจะนำมาศึกษาและวิเคราะห์โดยละเอียด เพื่อเป็นแนวทางในการเข้าใจในแนวคิดเรื่องความรักและหลักอหิงสาของมหาत्मคานธีดีขึ้น นอกจากนี้คณะผู้วิจัยเห็นว่า การเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องความรักความในทัศนะของมหาत्मคานธีและเมตตาในอหิงสาของมหาत्मคานธีกับความรุนแรงในความคิดของนิตเช่ ก็เป็นอีกทัศนะหนึ่งซึ่งน่าจะทำเป็นวิจัยต่อยอดในอนาคตเป็นอย่างยิ่งเพื่อนำแนวคิดที่ได้ผ่านกาลยุคสมัยเข้าสู่ยุคร่วมสมัยในโลกาภิวัตน์ซึ่งชี้ชัดถึงความเป็นภราดรภาพของกระแสพลวัตของสังคมไทยในยุค Thailand 4.0 ต่อไป

คณะผู้วิจัยเห็นว่า แนวคิดเรื่องความรัก ความสงบสุข และสันติสุข ของคนในสังคมทุกภาคส่วนในทุก ๆ ยุคสมัย ต่างก็เรียกร้องและโหยหาถึง ความมีความรักความมีเสถียรภาพ ภราดรภาพ บุรณภาพ และเอกภาพ ทั้งในชีวิต ทรัพย์สิน ตลอดถึงการดำเนินชีวิต อิฐเก่าเล่าตำนาน ตามแนวคิดเรื่องความรักในทัศนะของมหาत्मคานธี มหาบุรุษแห่งดินแดนภารตะก็น่าจะได้รับการกล่าวขาน และเป็นกรณีศึกษาอันมีค่าต่อยอดในโอกาสต่อไป

เอกสารอ้างอิง

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส. (2534). *นวโกวาท*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.

คานธี-มหาत्म. (2529). *อัตชีวประวัติของข้าพเจ้า หรือข้าพเจ้าทดลองความจริง*. แปลโดย กรุณา-เรืองอุไร

นิเวศน์ วงศ์สุวรรณ. (2554). *ศาสนศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ สหธรรมิก จำกัด.

เรีอรบ เมืองมั่น. (2536). *มหาत्मคานธีกับความพยายามแก้ไขปัญหาความขัดแย้งระหว่างฮินดูกับมุสลิม*.

โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ กรุงเทพมหานคร.
